

ПРО ЛЮДСЬКУ ГІДНІСТЬ У ВЧЕННІ Г. С. СКОВОРОДИ

Реконструється погляд Г. С. Сковороди на цінність людської особистості та її смисло-життєві пріоритети. Особлива увага приділяється питанню місця й ролі аскетичності в антропології та етиці українського мислителя.

Ключові слова: «підкування про людину», «достойна людина», «аскетичний труд», «жертвенність», «щастя».

Реконструируется взгляд Г. С. Сковороды на ценность человеческой личности и её смысло-жизненные приоритеты. Особое внимание уделяется освещению места и роли аскетичности в антропологии и этике украинского мыслителя.

Ключевые слова: «забота о человеке», «достойный человек», «аскетический труд», «жертвенность», «счастье».

The view of G. S. Skovoroda to the value of human personality and its meaning-and-vital priorities is reconstructed. The special attention is given to the interpretation of the place and the role of ascetics in anthropology and ethics of the famous Ukrainian thinker.

Key words: «concern about a man», «merited man», «ascetic labour», «oblatoryness», «happiness».

У філософській думці питання про людину нерозривно пов'язане з проблематизацією питання про людську гідність. Чи будь-яка людина гідна називатися людиною в справжньому сенсі свого значення? Що має означати вислів людської гідності? Чому люди живуть життям, що не достойне справжнього людського буття і що необхідно зробити, щоб людина узгоджувала своє життя відповідно до ідеалів, які стверджують честь і гідність людської особистості? Критична постановка питання про людську гідність свідчить про те, що у філософській думці фігура людини уявляється як антропологічний проект, який повинна реалізувати кожна конкретна людина у своєму повсякденному житті.

Історико-філософська традиція являє собою багатий та обширний досвід осмислення питання про людську гідність та вироблення проекту ідеальної людини. У системі цієї традиції помітне місце посідає вчення про людину Г. С. Сковороди (1722-1794). Пізнати істинну людину й стати істинною людиною — ось головна мета виховання благочестя, відповідно до глибокого переконання українського мислителя. «Підкування про людину» найтісніше пов'язане із підкуванням про її духовність та благочестя. Таке підкування містить у собі як складовий компонент ультимативну вимогу вивільнення людини від несправжніх цінностей, які перешкоджають їй у ствердженні справжньої людської гідності. Філософсько-антропологічна й етична проблематика посідає найсуттєвіше місце у творчості філософа, яку ми досліджуємо, а її осмислення є актуальним щодо сучасних філо-

софських досліджень, які зосередили основну увагу навколо «підкування про людину».

Різноманітні аспекти антропологічного вчення Г. С. Сковороди широко висвітлено й глибоко проаналізовано в спеціальних дослідженнях, присвячених вивченню філософського доробку згаданого мислителя. Серед них слід відзначити монографічні праці Іваньо І. В. [3], Марченка О. В. [4], Поповича М. В. [7], Ушкалова Л. В. [16], Ушкалова Л. В. і Марченка О. В. [17], Чижевського Д. [19], колективну монографію «Філософія Григорія Сковороди» [18], а також статті Аляєва Г. Є. [1], Матвєєва В. О. [5], Музи Д. Є. [6]. Однак питання про людську гідність у творчості українського філософа як проблема не виокремлюється, а лише побіжно розглядається серед інших аспектів його антропології та етики.

Мета статті — реконструювати вчення Г. С. Сковороди про людську гідність та шляхи її досягнення.

Досягнення поставленої мети передбачає осмислення таких питань:

- 1) Який смисл Г. С. Сковорода вкладав в ідеал достойної людини?
- 2) Що необхідно зробити людині, щоб стати достойною людиною (питання про «тактику життя»)?
- 3) Які перешкоди трапляються на шляху боротьби людини за свою гідність?
- 4) На що заслуговує людина за свою гідність (питання про людське благо)?

У творі під назвою «Прокинувшись, побачили славу його» риторично поставлене Г. С. Сковородою запитання: «Чи будеш ти коли-небудь людиною?» насправді є найважливішим аксіологічним імперативом — «Стань людиною!» У контексті вчення українського філософа «стати людиною» означає глибоку антропологічну трансформацію «тілесної людини» на ступінь духовно-особистісного буття.

Ця трансформація рівнозначна персоналізації, що підвищує особистість над емпіричним індивідом. У складеній Сковородою пісні «Безодня безодню закликає» людський дух, який «ширше за всі небеса і води», не може насититися цінностями, якими насичається натопт у повсякденному житті. Від цього він відчуває «нудьгу і скрегіт, тугу і печаль». Дух, який символізує орел, не може знаходитися в повсякденній емпіричній тісноті; з метою пошуку духовної поживи він злітає «в край піднебесний», підносячись над буденним світом з його «тілесним» змістом [10, с. 312-313]. «Негативна» антропологія Г. С. Сковороди, що викриває «тілесну» людину, виливається в «позитивну» антропологію, яка стверджує персоналістичну смисложитєву інтенцію.

Будучи християнським мислителем, антропологічний імператив «Стань людиною!» автор спрямовував до теїстичного імперативу «Лицем до Бога» і христологічного імперативу «Лицем до Христа». У «Безодні безодню закликає» міститься заклик знайти Бога і потурбуватися про те, щоб його побачити [10, с. 313].

Де шукати Бога? Згідно з ученням Г. С. Сковороди про дві натури, Бог — невидима натура, яка пронизує і одухотворює видиму природу — кожне живе ество [11, с. 175]. Він пропонує людині звернути погляд углиб своєї природи, щоб там знайти Бога. З посланням на авторитет Біблії мислитель закликає «почути себе», «увійти до храму свитого», «повернутися в будинок свій», оскільки самозвеличання є обителлю, в якій живе Бог [13, с. 418].

Таким чином, перше з поставлених у статті питань — про гідність людини — Г. С. Сковорода вирішував у контексті християнської антропології, що осмислює людину «образом» і «подобою» Бога.

Християнство цілком доречно визначати як культуру наслідування Христа. Євангельський образ Ісуса Христа має вигляд культурного еталону, який задає спрямованість смисложиттєвій стратегії й тактики християнського способу життя. В одному з листів М. Ковалинському Г. С. Сковорода наводив аскетичний приклад в особі Ісуса Христа, який шукав Царство Боже, не піклуючись про одяг, їжу, уникав розкоші й надмірності. «Тому, — підкреслював мислитель, — він був обвитий поясом шкіряним, який суворо пригнічує розбещеність плоти» [10, с. 290]. Отже, носити шкіряний пояс символізує позицію неухильного проходження аскетичним шляхом, указаним Христом.

Сутність аскези Г. С. Сковорода вбачає в духовній трансформації, під якою розуміється піднесення «тлінного тіла» на рівень його духовного стану, про що підкреслюється в одному з листів М. Ковалинському [10, с. 272]. У зазначеному контексті мислитель дотримувався аксіологічної позиції апостола Павла, що розмежовує тілесну організацію людини на тлінне й духовне, при цьому закликаючи християн до її духовної трансформації. У листі до М. Ковалинського Сковорода риторично запитував: «Навіщо куштувати Христове тіло, залишаючись самим собою?» [10, с. 472]. Це запитання свідчить про ситуацію розриву між зовнішньо-ритуальною і внутрішньо-духовною сторонами християнського благочестя, що часто спостерігається в повсякденному житті багатьох християн. Одночасно в цьому питанні визначається антропологічний сенс вимоги аскетичної практики — змінити самого себе. У контексті змісту згаданого листа змінити самого себе означає затвердження антропології «нової людини», яку формує «новий дух» [10, с. 472].

У «Розмові, званій Алфавіт, або Буквар світу» Г. С. Сковорода виклав концепцію християнської аскетичності. Звертаючись до свого партнера по діалогу Якова, Григорій промовляє такі слова: «Справся ж з самим собою. Пізнай себе. Вслухуйся в себе і слухай Господа свого. У тобі є цар твій, отець і наставник. Він один знає, що тобі близьке, тобто корисно. Сам він поведе до цього, запалить бажання, звеселить до праці, увінчає вінцем і благословить голову твою. Будь ласка, друг, не починай нічого без цього царя у твоєму житті! Дивно, що досі ще не зачіпають тебе ці слова: «Шукайте, перш за все, Царства Божого!»» [13, с. 420].

У наведеному фрагменті простежуються такі ознаки аскетичного вчення українського філософа. Перше: у вислові «впорайся з самим

собою» вказується на духовну роботу, що є найважливішою аскетичною константою. Друге: найважливішою умовою здійснення згаданої роботи висувається самопізнання, найтіснішим чином пов'язане з богопізнанням. Третє: безумовне підпорядкування себе волі Бога, завдяки чому людині забезпечується успіх в аскетичній діяльності. Нарешті, спрямованістю аскетичної практики проголошується імператив пошуку Царства Божого, в якому вбачається життєвий ідеал і справжнє щастя.

Отже, в ученні Г. С. Сковороди самопізнання, богопізнання й аскетична діяльність складають єдину життєву лінію людини в її устремлінні до особистого щастя. Де і в чому (або в кому) людина в змозі його знайти? На поставлене запитання наводиться така відповідь: «Царство Боже серед нас. Щастя в серці, серці в любові, любов же — в законі вічному» [8, с. 140].

У християнській думці співтовариство послідовників Христа часто називається духовним стадом Бога, в якому центральне місце посідає цінність жертвовного служіння Всевишньому. У «Симфонії, названій книгою Асхань, про пізнання самого себе» Г. С. Сковорода назвав християн телятами Бога і диференціював їх на чистих і нечистих. Вразками «чистих» телят визначаються біблейські патріархи, пророки й апостоли, що цілком присвятили своє життя виконанню волі Божій. Їм протиставлялися «нечисті» телята, що «втратили в собі дух». Цим самим констатується осквернення священного простору християнського співтовариства, покликаного піднятися над язичницьким його оточенням. У такому разі ревнителі християнського благочестя висувають ультимативну вимогу очищення цього простору від того, що поганить, носіями якого є «християни з язичницьким серцем». Квадрат, один з персонажів згаданої вище книги, актуалізує слова біблейського патріарха Іакова, звернені до «будинку Ізраїлевого»: «Відкиньте чужих богів, які з вами і серед вас, і очистіться, і замініть ризи ваші, і зійдімо у Вефіль, і спорудімо там жертовника Богові, який вислухав мене в день скорботи» [15, с. 253].

Центральною ланкою наведеного вище вислову слугує вимога спорудити жертовника Богові для принесення йому жертв. Жертвопринесення розглядається як священний ритуал, що не визнає поблизу себе нічого такого, що поганить, тим більше — в особі учасників ритуалу. З цього постає необхідність ритуалу очищення, яка потребує заміну учасниками повсякденних шат оновленим одягом. Але для цього насамперед необхідно «відкинути чужих богів, які з вами і серед вас». У контексті вчення Г. С. Сковороди під «чужими богами» маються на увазі «кумири плоті» — такі ідеали, які орієнтують людину на досягнення «земного щастя», але не Царства Бога. Таких християн, з «язичницьким серцем», не слід підпускати до святині, якою є жертовник. Таким чином, під очищенням від того, що поганить, розуміється духовне очищення від «спокус плоті». Таким чином, стверджується етика аскетизму, що відкидає етику гедонізму.

Що, на думку Г. С. Сковороди, має слугувати жертвою? Відхиляючи язичницькі натуральні жертви з посиланням на пророка Ісайю,

Памво, один з персонажів «Книги Асхань», наводить слова ізраїльського царя Давида: «Принесіть Господові славу й честь» [15, с. 250]. Його співбесідник, Антін, апелюючи до авторитету біблейського Мойсея, доповнює: «Заколи гріх у тобі, о людино! Убий в собі завзятість твою й гордість, яка заподіює досаду голосові закону вишнього. Зітри і спали її жаром любові твоєї до Бога. Послухай Мойсея і викорени з себе зло. Ось жертва!» [15, с. 250]. Очевидно, що Памво і Антін указують на дві сторони жертвового служіння людини Богові: перша полягає в жертвовому присвяченні чеснот (слава і честь), друга — в очисній жертві, що створює сприятливу умову для присвячення Божої душі в її духовній чистоті.

Таким чином, бути гідним членом «стада Христа» означає життєву інтенцію християнина на внутрішньо-духовне вдосконалення, що становить безумовну смислову ланку в служінні Богові. Цим сенсом наповнюється звернений до людини заклик — «Візьмися за себе» [15, с. 251].

Духовна робота людини над самою собою припускає критичне самопізнання. «Пізнай же себе, — закликає Г. С. Сковорода вустами згаданого вище Квадрата. — Розділи між добром і злом, між корисним і добрим, підлим і злим...» [15, с. 251]. Самопізнання в Сквороди тісно пов'язане з етикою, а точніше — з аскетичною етикою, спрямованою на «гірську височінь». У «Книзі Асхань» міститься ультимативне звернення до людини піднятися вгору, спрямувавши туди свій погляд і мудрість [15, с. 196]. «Слухай! На всякому ж місці дай місце і Богові твоєму! У волосі — волосу його, у жилочці твоєї — жилі його, у кістках твоїх — кісткам його. Поділися з ним до останньої твоєї частинки...», — писав Сковорода [15, с. 197]. Згідно з його думкою, результатом зазначеної позиції має стати оновлене людське ество — «нова плоть і кістка», а трапезою для Бога — чисте серце [15, с. 197].

Таким чином, друге з поставлених питань — про спосіб утвердження в людині своєї людської гідності — вирішувалося Г. С. Сковородою в дусі християнського аскетичного вчення, що орієнтує людину на духовну трансформацію в напрямі особово-божественного начала. Аскетична діяльність наповнюється цінністю жертвового служіння Богові в єдності «жертви очищення» від пристрастей і «жертви присвячення» чеснот.

В одному з листів Г. С. Сковороди до М. Ковалінського, датованому 1767 р., наголошувалося: «Ми прив'язані до світу, ми захопилися плоттю, заплуталися в софізмах диявола» [10, с. 313]. У творі під назвою «Прокинувшись, побачили славу його» мислитель риторично звертається до християн з «непридатним» серцем: «Чи будеш ти колинебудь людиною? Не будеш — чому? Тому, що задивився на плотську завісу, а на обличчя справжньої Божественної людини дивитися твоєму оку не доводиться» [12, с. 132]. Що ж перешкоджає пізнанню справжньої людини? Виявляється, прихильність людини до власної плоті, що є «видимою натурою». У такому разі автором особливо підкреслювалася думка, згідно з якою «плоть ніколи не була істинною:

плоть і брехня — все одне і те саме, і хто любить цей ідол, сам такий самий; а коли брехня і порожнеча, не та людина» [12, с. 132]. Тому неможливо осягнути суть справжньої людини доти, поки не настане розуміння, що «твоя плоть є ніщо» [12, с. 132]. Сковорода сподівався на можливість виплутатися з цих пут за умови наполегливих прагнень до звільнення від них. Він дотримував позиції апостола Павла: «Отже, братія, ми не боржники плоті, щоб жити по плоті; Бо, якщо живете по плоті, то помрете, а якщо духом убиваєте справи плотські, то живі будете. Бо всі, кого веде Дух Божий, суть Сини Божії», — підкреслюється в Посланні до римлян [2, Рим. 8:12-14]. Плоть безпосередньо співвідносилася з фальшивим ідеалом, наслідування якого є несумісним з людською істотою [9, с. 171].

Таким чином, третє питання — про перешкоди на шляху боротьби людини за утвердження власної людської гідності — Г. С. Сковорода вирішував у контексті християнської аскетичної думки, яка радикалізувала опозицію тілесного й духовного стосовно ставлення до людини.

Відповіддю на останнє з поставлених у статті питань слугує аксіологія щастя, яка у творчості Г. С. Сковорода посідає помітне місце. Вирішення питання про пошук щастя нерозривно пов'язується з пошуком Бога: де Бог, там слід шукати й щастя. Бог і щастя — в серці і в душі. «Щастя наше — всередині нас..., — відзначав Сковорода. — Нехай ніхто не чекає щастя ні від почесних посад, ні від багатства. Немає його ніде. Воно залежить від серця, серце — від світу, мир — від заклику, заклик — від Бога. Тут кінець: не ходи далі» [13, с. 441]. «Справжнє щастя у внутрішньому світі серця нашого, а мир — у згоді з Богом» [8, с. 345]. «Хто з Богом згоден, той мирний і найщасливіший» [13, с. 417].

Що ж таке щастя? Відповідь Г. С. Сковорода на поставлене запитання наведена в душі євангельської аксіології: простір дійсного щастя складає Царство Боже, яке всередині нас. Це царство уявляється у вигляді блаженної природи, що живе в кожній людині і керує нею. Те, що здобувається людиною блаженної природи, наповнення її божественною славою, що увінчує голову носія цієї природи, розглядається ультимативним завданням у пошуку людиною вищого сенсу життєвого існування [13, с. 419-420]. Мислитель закликає людину ввійти всередину себе самої і одночасно пройти повз свою плоть [10, с. 315]. За такої умови людина уникне загибелі як людини тілесної та утвердить собою божественне ество.

Г. С. Сковорода запропонував своєрідну концепцію «географії щастя». Згідно з його переконанням, не слід шукати щастя в жодній точці земного простору: ні в Америці, ні в Єрусалимі, ні в пустелі, ні за морем. Також не слід шукати щастя в багатстві, чині, в науках і різних видах соціальної і культурної діяльності. «Географія щастя» українського філософа звертає людину на її внутрішній світ — до серця, що є джерелом любові, яка пов'язує людську особистість з вічним законом.

Мислитель тісно поєднує Бога, щастя й серце людини. Значить, підкреслює він, щастя людини дуже близько і його не слід шукати десь удалині, оскільки воно — в серці кожної особистості, в Богові. «Воно живе у внутрішньому світі серця нашого, а мир у згоді з Богом», — стверджує Григорій у своїй бесіді з попутниками про справжнє щастя [14, с. 345]. Аналогічна думка міститься в «Розмові, званій Алфавіт, або Буквар світу»: «Щастя твоє, і світ твій, і рай твій, і Бог твій всередині тебе» [13, с. 422]. Шлях до щастя лежить через аскезу. Для його досягнення Сковорода закликає «носити шкіряний пояс», наслідуючи Христа.

Розглянуте вчення Г. С. Сковороди про гідну людину дає підстави охарактеризувати його як специфічний різновид персоналістичної антропології, що утверджує цінність особистості в її трансцендуванні. Звернення українського філософа до людей із закликом «стати людиною» вказує на завдання духовного самовдосконалення як духовної трансформації людської особистості, що прославляє її над повсякденним емпіричним світом.

У вченні Г. С. Сковороди «стати людиною» — це ультимативна вимога звернути серце до Бога. Названа ультимативність пояснює позицію жорсткого опозиціонування мислителем духовного й тілесного, небесного й земного, яка відтворює євангельську аксіологію, концептуалізовану апостолом Павлом. У системі християнської аксіології євдемонія орієнтується виключно в «гірний світ» і складає трансцендентний простір, що називається Царством Божим. Антропологія щастя за своєю суттю набуває теїстичного значення, а кардіоцентрична її спрямованість у контексті теїстичного світогляду має вигляд теокардіоцентризму.

Ультимативний заклик Г. С. Сковороди «стати людиною», «впоратися з самим собою», «змінити самого себе» покликаний мобілізувати людину до практичного втілення християнських цінностей. Таким чином, актуального значення в ученні українського філософа набуває аскетика як напружена духовна праця. Аскетична праця в осмисленні Сковороди припускає такі аспекти: 1) акти самопізнання як богопізнання («пізнай самого себе» — усвідом свою справжню духовно-божественну натуру); 2) зусилля, спрямовані на очищення серця й думок від негідних для особистості плотських цінностей («негативна» сторона аскези — «аскеза зречення»); 3) зусилля, спрямовані до присвячення Богові серця й думок особистості («позитивна» сторона аскези — «аскеза звернення»). Метафора «обрізання серця», запозичена Сковородою в апостола Павла, є єдністю різноманітних форм прояву людиною аскези: зречення від «хоті плоті», очищення від тілесного, звернення до «горнього» і присвячення «горньому» свого життя. Аскетичні цінності складають ключову позицію у вченні Сковороди, антропологія якого набула значення аскетичної.

Центральною аксіологічною ланкою аскетичної етики в християнстві постає цінність жертвопринесення. Персоналістична спрямованість християнської етики, якої дотримував Г. С. Сковорода, відбивається на аксіології жертвності, що етизується й персоналізується.

Аскетична етика потребує добровільного самопожертвування людини, і згадана обставина у вченні Сковороди передана метафорою спорудити жертovníка і принести своє очищене й обрізаюче серце на жертovníй вівтар Богові. Жертovníсть як смисложиттєва константа — один з істотних аспектів антропологічного вчення українського філософа. Дух потребує відповідної своїй природі їжі, тому людська природа, будучи за своєю суттю духовною, ніколи не насититься тілесними цінностями: останні мають бути знехтувані і спалені на жертovníму вогні, очищені та перетворені на ступінь обоженної особистості.

Розглянуте в статті вчення Г. С. Сковороди не втратило своєї актуальності стосовно сучасних послідовників християнства. Християн з «язичницьким серцем», яких свого часу викривав мислитель, складають значну частину священного простору «стада Христа». Хвиля поголового обмирщення залучила у свою водоверть і віруючих християн. У зв'язку з цим у релігійній думці надзвичайно актуалізується питання про духовний вимір християнства і статус сучасного християнина, а саме: чи є гідним християнин називатися християнином, якщо в центр життєвої позиції замість Христа він ставить сім'ю і власне благополуччя? Відповідь на поставлене запитання може бути позитивною, якщо виходити з трактування християнина як особисто віруючого в Ісуса Христа — Сина Божого, Рятівника людини і світу, переконаного в безумовній значущості його справи і вчення. Проте позиціонування «віри в Христа» ще не означає позиціонування «віри Христу», що є не просто формальним переконанням у реальному існуванні Бога Сина спільно з Богом Отцем і Богом Святим Духом. Цей модус християнської віри, разом із зазначеним вище формальним переконанням, припускає аскетичну інтенцію життю християнина, цінність якої стверджував Сковорода. У згаданому контексті його вчення виконує істотну роль в етичному регулюванні соціокультурної поведінки в просторі християнської традиції, зокрема сьогодення її буття.

Список літератури

1. Аляев Г. С. Метафізика людини: Г. Сковорода і православна філософія XIX–XX ст. / Г. С. Аляев // Григорій Сковорода і проблеми національної філософії: Матеріали II Харківських Міжнародних Сковородинівських читань: Національна філософія: минуле — сучасне — перспективи, присвячених 200-річчю з дня смерті Г. С. Сковороди. Х. : Харківський міський фонд «Центр освітніх ініціатив», 1996. — С. 104–113.
2. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета / Библия. — Б.и. Б.г.
3. Іваньо І. В. Філософія і стиль мислення Г. Сковороди / І. В. Іваньо. — К. : Наук. думка, 1983. — 151 с.
4. Марченко О. В. Григорий Сковорода и русская философская мысль XIX–XX веков. Исследования и материалы / О. В. Марченко. — М., 2007. — 276 с.
5. Матвеев В. О. Проблема самореалізації особистості в творчості Григорія Сковороди в аспекті синтезу філософсько-релігійних традицій Сходу і Заходу / В. О. Матвеев // Г. С. Сковорода та проблеми формування особис-

- тості: Матеріали науково-практичної конференції в межах Великого проекту «Григорій Сковорода-300». — Х., 2007. — С. 133-143.
6. Муза Д. Е. К вопросу о специфике православной антропологической модели в философии Г. Сковороды / Д. Е. Муза // Ноосфера : зб. філос. пр. — Донецьк, 2002. — Вип. 2: Матеріали міжрегіональної наукової конференції «Філософсько-етична спадщина Г. С. Сковороди та духовний світ сучасної людини». — С. 136-146.
  7. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи / М. Попович. — К. : Майстерня Білецьких, 2007. — 256 с.
  8. Сковорода Г. С. Вступні двері до християнської добронравності // Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. — Т.1. — К. : Обереги, 1994. — С. 140-150.
  9. Сковорода Г. С. Діалог. Назва його — потоп змінний // Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. — К. : Обереги, 1994. — Т.2. — С. 140-178.
  10. Сковорода Г. С. До Михайла Ковалинського // Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. — К. : Обереги, 1994. — Т.2. — С. 226-319.
  11. Сковорода Г. С. Наркіс. Розмова про те: пізнай себе // Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. — К. : Обереги, 1994. — Т.1. — С. 150-195.
  12. Сковорода Г. С. Прокинувшись, побачили славу його // Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. — К. : Обереги, 1994. — Т.1. — 131-133.
  13. Сковорода Г. С. Розмова, названа Алфавіт, або Буквар миру // Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. — К.: Обереги, 1994. — Т.1. — 413-463.
  14. Сковорода Г. С. Розмова п'яти подорожних про істинне щастя в житті [Товариська розмова про душевний мир] // Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. — К. : Обереги, 1994. — Т.1. — 325-358.
  15. Сковорода Г. С. Симфонія, названа книга Асхань, про пізнання самого себе // Григорій Сковорода. Твори: В 2 т. — К. : Обереги, 1994. — Т.1. — С. 196-262.
  16. Ушкалов Л.В. Українське барокове мислення: Сім етюдів про Григорія Сковороду / Л. В. Ушкалов. — Х. : Акта, 2001. — 221 с.
  17. Ушкалов Л. В., Марченко О. В. Нариси з філософії Григорія Сковороди / Л. В. Ушкалов, О. В. Марченко. — Х. : Основа, 1993. — 151 с.
  18. Філософія Григорія Сковороди. — К.: Наукова думка, 1972. — 311 с.
  19. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Д. Чижевський Д. — Х. : Прапор, 2004. — 272 с.

Надійшла до редколегії 13.06.2011 р.